

Joachim Tauber

Hitlerio–Stalino pakto priežastys ir padariniai¹

Įvadas

1999 m. rugpjūčio 23 d. sukako 60 metų, kai buvo pasirašyta nacionalsocialistinės Vokietijos ir Stalino valdomos Sovietų Sąjungos sutartis. Ši sutartis labai svarbi aptariant Antrojo pasaulinio karo sukurstymą. Jai iš šešiasdešimties metų perspektyvos ir norime skirti dėmesį. Neaptarinėsime, kaip vyko sutarties pasirašymas, t. y. nekalbėsime apie Vokietijos užsienio reikalų ministro Joachimo von Ribbentropo vizitą į Maskvą, tačiau stengsimės atskleisti tuos "didžiuosius" politinius sprendimus, kurie lėmė "mirtinų priešų" pozicijų suartėjimą; kartu apsvarstysime abiejų vyriausybių, arba jų vadovų, Hitlerio ir Stalino, motyvus.

Pirmiausia reikėtų aptarti tuos užsienio politikos veiksnius, kurie lėmė abiejų šalių užsienio politiką ir galiausiai leido pasiekti tą nesuvokiamą, kartu ir sukrečiantį susitarimą. Aptarus šiuos geopolitinius planus, ypač išryškėjusius po itin svarbaus Miuncheno sandėrio (pirmiausia tai pasakytina apie Sovietų Sąjungos poziciją), trumpai bus aptartas sutarties tekstas ir slaptieji protokolai. Žinoma, mūsų temos aptarimui svarbiausias klausimas yra tas, kiek dviejų diktatorių susitarimas prisidėjo prie Antrojo pasaulinio karo. Šiame pranešime atkreiptinas dėmesys tiek į tiesioginius karinius bei politinius pakto padarinius, tiek į Rytų Europos valstybių, susikūrusių po 1919 m., likimus. 1939 m. sutarčių aptarimas rodo, kad Hitlerio–Stalino pakto padariniai ir šiandien nėra vien praeitis, tačiau aktuali dabarties problema.

Vokietijos ir SSRS užsienio politika iki 1938–1939 m.

Hitlerio programa ir Sovietų Sąjungos vaidmuo

Nacionalsocialistinės Vokietijos užsienio politika laikoma geriausiai ištirta naujausios istorijos tema. Tai nenuostabu, nes be šios politikos nebūtų kilęs karas, nusinešęs apie 55 milijonus žmonių gyvybių; dar ir šiandien tai sunku paaiškinti ir suprasti. Apie Adolfo Hitlerio asmenį ir jo tikslus užsienio politikos srityje kalbėsime tik dėl to, kad būtent šis žmogus daugiausia nulėmė Vokietijos užsienio politiką. Svarbiausius sprendimus priėmė būtent jis, fiureris. Ši kai kurių istorikų "hitleriocentrizmu" pavadinta ir kritikuojama tezė ypač akivaizdi užsienio politikos srityje. Alternatyvios koncepcijos, pavyzdžiui, užsienio reikalų ministro J. von Ribbentropo ar generolo pulkininko A.Jodlio, nebuvo įgyvendintos vien todėl, kad joms nepritarė Hitleris.

Kokia gi buvo Hitlerio koncepcija? Trečiajame dešimtmetyje Hitleris, sėdėdamas Landsbergo miestelio kalėjime, sukūrė ir modifikavo poziciją, kurią išdėstė knygoje "Mein Kampf". Ją apibūdinti galima taip: susitaikymas su Anglija Vokietijos reichui turėtų suteikti galimybę laimėti daugiau teritorijų Rytų Europoje, pirmiausia Sovietų Sąjungoje. "Didžiulis kolosas Rytuose yra subrendęs žlugti. Žydų valdžios galas Rusijoje reikš ir Rusijos kaip valstybės pabaigą", – taip skamba pagrindiniai ciniški ekspansionistiniai kludiesiai². Tai, kad Hitlerio siekiai toli peržengė tuometines nuotaikas, kai norėta persvarstyti Versalio sutartį, įrodo jo pastaba: 1914 m. sienos jam nieko nesako. Gėdingai žlugusio pučo dalyviams nerūpėjo atgauti Vilhelmo laikų imperijos teritorijų; anot populiaraus tuo metu posakio, jis siekė "apgyvendintos erdvės Rytuose" ("*Lebensraum im Osten*"): "Mes sustabdysime

nuolatinį germanų veržimąsi į Europos pietus ir vakarus ir nukreipsime jų dėmesį į teritoriją Rytuose”³. Šių pažiūrų esmę geriau paaikškina “Bormanno diktuoti tekstai”, parašyti 1945 m. vasario–balandžio mėnesiais, kai “Didžioji Vokietija” buvo suspausta tarp Oderio ir Reino. Hitleris, būdamas subombarduotoje reicho sostinėje Berlyne, nacionalsocializmo ir savo gyvenimo misija laikė “bolševizmo sunaikinimą, kartu ir mūsų tautos ateities užtikrinimą neaprepiamuose Rytuose”⁴.

Šiuose pareiškimuose išdėstyta dvi pagrindines mintis, tai yra antikomunizmo ir apgyvendintos erdvės (*Lebensraum*), reikia trumpai paaikškinti. Mano nuomone, šie antisocialistiniai komponentai turėjo dar labiau pabrėžti Hitlerio antisemitizmą. Išžudžius milijonus žydų, čigonų, rasistinė beprotybė, suprantama kaip “ariškoji ponų rasė” ir “viso pasaulio žydų bendruomenė”, tapo baisia realybe vokiečiams įgyvendinant okupacinę politiką Rytuose. Visa tai padeda suprasti Hitlerio politiką. Todėl, mano manymu, Hitlerio politika yra persmelkta rasistinėmis emocijomis, kuriose motyvacija antikomunizmu atlieka labai nežymų vaidmenį. Šią tezę dar labiau paryškina Hitlerio pateiktas socializmo apibūdinimas: socializmą jis vadina žydų išradimu. Žydų bendruomenė ir bolševizmas jam yra sinonimai, pastarasis tėra politinė rasinės degeneracijos forma.

Turint omenyje šias pažiūras akivaizdus ir Sovietų Sąjungai skirtas vaidmuo. Ji buvo laikoma Hitlerio grobikiškos politikos objektu. Pasak jo, Sovietų Sąjungos teritorijoje turėjo įsikurti vokiečių kilmieji, kadangi parazitai žydai bolševikai jau buvo sunaikinę bet kokius niekingų slavų, kaip menkesnės rasės, kultūros požymius. Vien tai įrodo, kad apgyvendintos erdvės (*Lebensraum*) įgijimas buvo suprantamas ne tik kaip paprasti teritorijų laimėjimai Sovietų Sąjungoje; nuo pat pradžių buvo numatyta išnaikinti gyventojus.

Tiek apie programinius Hitlerio teiginius, kurie buvo suformuluoti iki 1933 m. sausio 30 d., t. y. dar prieš jam “ateinant į valdžią” (R. Löwenthal). Atėjęs į valdžią jis netrukdomas galėjo imtis savų idėjų įgyvendinimo.

Hitlerio idėjų įgyvendinimas ketvirtajame dešimtmetyje

Kaip žinoma, Vokietijos reicho užsienio politika nesiklostė taip, kaip norėjo Hitleris. Nors Anglija vykdė prisitaikymo politiką (*to appease*), tačiau vengė sudaryti sąjungą su nacionalsocialistine Vokietija. Politinės laisvės Rytuose, kurios 1933–1939 m. taip atkakliai Hitleris siekė iš Anglijos, jis negavo, nes tai neatitiko britų politikos tikslų. Žinoma, britai vengė karinio konflikto; darydami nuolaidas jie tikėjosi sušvelninti agresyvią Hitlerio taktiką. Dėl to Hitlerio planai – jeigu mažų mažiausiai ne su Anglija, tai bent jau ne prieš Angliją – pasirodė esą chimeriški⁵, nes dėl visai suprantamų savo pačios interesų Anglija negalėjo likti neutrali kilus ginkluotam konfliktui Rytų Europoje.

Čia bendrais bruožais aptarti Vokietijos ir Anglijos tarpusavio santykiai Hitleriui turėjo leisti suprasti, kad tai yra jo galimybių riba. Jis nebuvo patenkintas britų nuolaidomis, kurios taip pat buvo pasiekusios savąją ribą (Miuncheno sutartis). Tokia padėtis susiklostė netrukus po to, kai buvo užpulta Praha ir aneksuotos kai kurios Čekoslovakijos, iš esmės subyrėjusios po Miuncheno sutarties, sritys. Tuo metu, iki pat Lenkijos užpuolimo, britų vyriausybė dar nebuvo galutinai praradusi vilties rasti taikų politinį Europoje susiklosčiusios padėties sprendimą. Vėliau Londonas jau nematė kitos išeities, kaip tik karą.

Sovietų Sąjungos užsienio politika iki Miuncheno sandėrio

Vienintelės valstybės, laikiusios save socialistine, užsienio politikai turėjo įtakos, viena vertus, patyrimas, kurį Sovietų Sąjungos vadovybė įgijo po spalio revoliucijos, kita vertus, vidiniai trečiojo–ketvirtojo dešimtmečių pertvarkymai, jei tokiu žodžiu galima apibūdinti politikos brutalumą. Prie pirmosios patirties priskirtinas pilietinis karas, kilęs iškart po spalio revoliucijos, kurio padarinys buvo ne tik Lenkijos–Rusijos karas, bet ir Vakarų valstybių nugalėtojų intervencija bei politinis ir ideologinis Sovietų Sąjungos atsiribojimas. Dėl ideologinės konfrontacijos ši Rytų valstybė buvo tapusi dar didesniu parijumi tarp pasaulio politikų nei revizionistinis Vokietijos reichas. Toks atsiribojimas, formavęs grėsmės suvokimą vienai stoti prieš vieningą kapitalistinių šalių frontą, iš esmės nulėmė Sovietų Sąjungos užsienio politiką; šia situacija buvo naudojama ir vykdant pertvarkymus šalies viduje.

Kita vertus, kaip jau minėjome, izoliacija iš išorės buvo panaudota vidinei valdžios konsolidacijai. Po Lenino mirties vykstant kovai dėl valdžios, kurią laimėjo Stalinas, buvo iškeltas tikslas sukurti socializmą vienoje šalyje. Tai reiškė ne tik atsisakymą nuo pasaulinės revoliucijos idėjos; kartu tai buvo pirmas, tačiau ne paskutinis Stalino bandymas sukurti specifinį sovietnacionalizmą. Trečiajame dešimtmetyje pradėjusios skliti kalbos, kad karo tarp kapitalistų ir Sovietų Sąjungos reikia laukti bet kurią akimirką, leido pradėti kurti Stalino politikos paženklintą socialistinę visuomenę. Kūrimo laikotarpis pasižymėjo žiaurumu, prievartine kolektyvizacija, kainavusia milijonų žmonių gyvybes. Pirmojo penkmečio tikslas buvo beatodairiškai forsuoti sunkiosios pramonės plėtrą, atsilikusią Rusiją paversti Vakarams lygiaverte valstybe. Žudikiški partinio aparato ir armijos veiksmai, pasireiškę gėdingais procesais, Sovietų Sąjungoje nenurimo net ketvirtajame dešimtmetyje.

Šie išoriniai ir vidiniai veiksniai lėmė, kad reikėjo užtikrinti vienintelės socialistinės valstybės tolesnį egzistavimą; tai taip pat reiškia, jog siekiant šio tikslo daugiau įmanomos buvo defenzyvinės nei ofenzyvinės formos. Iš tiesų Sovietų Sąjungos užsienio politiką iki 1938–1939 m. ir reikėtų interpretuoti būtent tokiu aspektu. Dėl vokiečių reakcijos į Versalio sutartį prasidėjusi konfrontacija tarp kapitalistinių valstybių suteikė Sovietų Sąjungai pirmąją galimybę užkirsti kelią vieningo fronto susidarymui. Geri Veimaro Respublikos santykiai su Rusija buvo ypač grindžiami ir antilenkiškais nuostatomis, t. y. Lenkijos egzistavimas abiem valstybėms buvo didžiulė kliūtis. Nepaisant slapto karinio bendradarbiavimo ir radikalių pareiškimų, tarp Vokietijos ir Rusijos nebuvo detalesnių bendradarbiavimo planų ir kooperavimosi. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjunga nustojo išskirtinai domėtis Vokietija ir naujo kelio seniems tikslams ieškojo kolektyvinio saugumo politikoje. Priežastimi, dėl kurios išsiplėtė veiksmų laukas, be abejonės, reikėtų laikyti tą faktą, kad šiuo laikotarpiu susilpnėjo Versalio frontas (kaip pavyzdį galima nurodyti Gustavo Stresemanno politiką ir Lokarno sutartį). Kolektyvinis saugumas visų pirma reiškė, kad Sovietų Sąjunga sudarė nepuolimo sutartis su savo vakarų kaimynais ir vadinamosios mažosios Antantės globėja Prancūzija. 1935 m. gegužės mėnesį Maskva su Paryžiumi sudarė savitarpio pagalbos paktą, kuris tačiau dėl abiejų pusių neigiamo nusistatymo niekada netapo realybe. Tokia politika nereiškė visiško atsitraukimo nuo Vokietijos, todėl visai tikėtina, kad dabar Sovietų Sąjunga siekė tik iš visų pusių apsisaugoti. Nieko nekeitė ir tai, kad 1933 m. sausio 30 d. Hitleris atėjo į valdžią. Tik po to, kai 1934 m. sausį Hitleris pasirašė nepuolimo sutartį su Lenkija ir tais pačiais metais nutrūko vokiečių–sovietų karinis bendradarbiavimas, Maskvos nuomone, vokiečiai kaip partneriai neteko reikšmės.

Tačiau Sovietų Sąjungą domino ne vien situacija prie jos sienų su kitomis Europos valstybėmis. Dar grėsmingesnė padėtis susiklostė Rytų Azijoje. Japonija, 1931 m. užimdama

Mandžiūriją, davė pradžią aneksijoms. Nuo 1937 m. imperija kariavo su Kinija, o prieš metus buvo sudarytas antikominterno paktas tarp diktatoriaus Europoje Hitlerio ir agresoriaus Azijoje. Nors šio pakto esmę sudarė bendri pareiškimai, jis buvo vienareikšmiškai nukreiptas prieš Sovietų Sąjungą. Tik prasidėjus Antrajam pasauliniam karui Japonijos vadovybė prioritetą suteikė ekspansijai į pietus; prieš tai ją domino Sibiras. Kad grėsmė Sovietų Sąjungos sritims Azijoje buvo reali, rodo ir dažni ginkluoti susirėmimai tarp rusų ir japonų dalinių ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. 1939 m. vasarą (gana svarbus aspektas mūsų temai) kilo vadinamasis Nomohano konfliktas. Už šio nekalto apibūdinimo slypi karinė konfrontacija, kurioje dalyvavo dešimtys tūkstančių karių, sunkioji artilerija ir tankai. Šios kovos, kurias, beje, Raudonoji armija laimėjo, dar labiau paveikė Stalino išskaičiavimus. Nors panašaus realaus pavojaus Europoje Sovietų Sąjungai, atrodė, nekilo, dėl Sudetų krizės ir ypač dėl jos sprendimo būdų situacija komplikavosi ir čia.

Nuo Miuncheno iki britų garantijų Lenkijai

Miuncheno sutartis tapo ypač svarbi būsimiems įvykiams. Nors Sovietų Sąjunga kilus Sudetų krizei pati pasiūlė sušaukti didžiųjų valstybių konferenciją, ji nebuvo pakviesta į demokratinių valstybių vadovų susitikimą su diktatoriais Hitleriu ir Mussolini'u. Labai galimas daiktas, kad šiuos faktus ir Vakarų valstybių susilaikymą nuo konfrontacijos Rusija įvertino kaip ypač pavojingus įvykius. Net jei iki šiol neturime šaltinių, kurie patvirtintų tokią nuostatą, Stalino samprotavimus galima pakankamai gerai atskleisti. Kolektyvinio saugumo politika, kurią vykdė sovietų užsienio reikalų ministras Maksimas Litvinovas, patyrė mirtiną smūgį. Į kooperavimąsi su Vakarais besiorientuojanti politika, siekiant sulaikyti Hitlerį, neteko pagrindo. Negana to, Sovietų Sąjungos nepakvietimas į Miuncheną reišė, kad ši komunistinė šalis tapo izoliuota. Tokiomis aplinkybėmis galimybė vienai susidurti su Hitlerio Vokietija, atrodo, nebuvo grynas prasimanymas. Ar Vakarai, atidavę Prahą vokiečių diktatoriui, įsipareigos dėl valstybės, kuri propagavo pasaulinę revoliuciją, visą laiką skelbė deklaracijas apie ideologinį antagonizmą ir kuri savo kruvinais susidorojimais diskreditavo save užsienyje? Mano tvirtu įsitikinimu, Sovietų Sąjungos užsienio politikos padėtis dabar buvo ypač sunki. Svarbiausia problema buvo ta, kad jos nesaugumas atrodė galįs tapti realybe. Stalinas neturėjo jokių galimybių pakeisti įvykių eigos: nei jis galėjo daryti spaudimo Vakarams, nei susitarti su Hitleriu. Jis pats neturėjo ką pasiūlyti. Tokia neapibrėžta padėtis išliko iki 1939 m. kovo 31 d., kai britų premjeras Neville'as Chamberlainas paskelbė vienašales Britanijos garantijas Lenkijos suverenitetui. Kartu Londonas ne tik vėl įtraukė Staliną į žaidimą, tačiau suteikė jam ir galimybę tuo pat metu siekti daugelio kelių. Vienas iš jų 1939 m. rugpjūčio 23 d. tapo realybe.

Kad geriau suprastume, kokią įtaką britų garantijos turėjo Hitlerio–Stalino pakto atsiradimui, turime vėl prisiminti reičą. Hitleris po Miuncheno konferencijos slėpė savo tolesnius planus. Po Prahos antpuolio, t. y. likusios Čekoslovakijos dalies užgrobimo, buvo pradėti intensyvūs diplomatiniai kontaktai su Varšuva. Vokiečių pusės intencijos patvirtina, kad Rusijos būgštavimai nebuvo be pagrindo: Lenkijai mažiau ar daugiau atvirai buvo siūloma imtis bendrų žygių prieš Sovietų Sąjungą. Tik kai ši šalis nesutiko tapti jaunesniuoju vokiečių agresijos partneriu, Hitleris, siekdamas išprovokuoti konfliktą, kaip įrankiu pasinaudojo Dancigo koridoriaus klausimu. 1939 m. balandžio pradžioje fiureris pasirašė nurodymą *vermachtui* kodiniu pavadinimu *Fall Weiss* rengtis Lenkijos puolimui.

Pasirengimas turėjo būti baigtas rugsėjo 1 d. Kadangi Lenkija atsisakė partnerystės, Hitlerio nuomone, neliko kito kelio, tik šią šalį sunaikinti. Anot vokiečių diktatoriaus, kalbėjusio vadovų susirinkime 1939 m. gegužės mėnesį, „Dancigas nėra tas objektas, kuris mums rūpėtų; mūsų tikslas – apgyvendinta erdvė (*Lebensraum*) Rytuose“⁶. Tačiau tam pirmiausia reikėjo bendros sienos su savo auka, tai yra su Sovietų Sąjunga, o tam trukdė Lenkijos egzistavimas.

Taigi karas su Lenkija 1939 m. rudenį buvo tarsi užprogramuotas, tačiau Hitlerio apskaičiavimuose būta įvairių neaiškumų, kurie nepriklausė nuo jo paties. Pirmiausia tai buvo susiję su Didžiąja Britanija. Iš naujausių tyrimų šiandien žinome, kad prisitaikymo politika nesibaigė Čekoslovakijos užgrobimu 1939 m. kovo 15 d. Garsioji premjero N. Chamberlaino kalba Birmingame, kai jis paskelbė ryžtingai reaguosiantis į kitus Vokietijos agresijos aktus, buvo skirta vidaus opozicijai, bet ne Vokietijos vyriausybei. Susiklosčius sunkiai prognozuojamai situacijai tiek šalies viduje, tiek užsienio politikoje, 1939 m. kovo 15 d. Anglija neišlaikė.

Kai tik Anglijoje pasklido gandai, jog kita Hitlerio agresijos auka būsianti Rumunija, britų Užsienio reikalų ministerija ketino suteikti garantijas ir šiai Rytų Europos valstybei. Nors greitai išaiškėjo, kad tokie gandai yra nepagrįsti, tačiau tai buvo pirmas kartas, kai britų vyriausybė savo žvilgsnį nukreipė į Rytų Europą. Netrukus po to pasklidus žinioms apie grėsmę Lenkijai, 1939 m. kovo 31 d. N. Chamberlainas Žemuosiuose rūmuose paskelbė garsiąją britų garantiją Lenkijos suverenitetui. Šiame vienašališkame pareiškime slypėjo katastrofiškų dalykų: kaip buvo galima užtikrinti nepriklausomos Lenkijos egzistavimą, jei su ja nebuvo sudaręs savitarpio pagalbos sutarties bent vienas iš Lenkijos galingųjų kaimynų? Trumpai tariant: be Maskvos paramos N. Chamberlaino veiksmai buvo rizikingas manevras, įpareigojantis Angliją, neturint kuo įbauginti Hitlerį. Dėl ką tik aptartos pavojingos Sovietų Sąjungai izoliacijos, susiklosčiusios po Miuncheno sandėrio, Stalinui nebūtų likę nieko kito, kaip tik prisidėti prie garantijų, jei toks britų klausimas būtų pasiekęs Maskvą. Tačiau kartu Stalinas įgijo kitą veiksmų laisvę, t. y. galėjo tapti „Europos likimo teisėju“⁷. Jis suvokė tokią galimybę ir netgi aktyviai siekė, kad Anglija suteiktų vienašališkas garantijas; tai įrodo vienas iš esminių įvykių išvakarėse prieš 1939 m. kovo 31 d. posėdį Žemuosiuose rūmuose.

Tos dienos popietę britų užsienio reikalų ministras lordas E. Halifaxas priėmė sovietų pasiuntinį Ivaną Maiskį ir supažindino jį su N. Chamberlaino ketinimais. Jis taip pat paklausė, ką Sovietų Sąjunga mananti apie garantijas ir ar premjeras (N. Chamberlainas) popietiniame parlamento posėdyje galėtų pareikšti, kad Rusija palaiko tokią britų politiką. Nors diplomatai ir anglų spauda jau keletą dienų laukė tokio žingsnio, I. Maiskis teisinosi pirma turįs gauti nurodymą iš Maskvos. Kadangi taiki sovietų politika lyg niekam ir nekėlė abejonių, N. Chamberlainas pareiškė, kad rusai žada paramą. Kitą dieną TASS'as paneigė šį pareiškimą ir pabrėžė, jog sovietų politikai neturi jokių įsipareigojimų.

Šiuos įvykius pirmą kartą aptaręs ir interpretavęs mano mokytojas Karlas Heinzas Ruffmannas⁸ neabejodamas teigia: 1) Stalinas puikiai suvokė tas galimybes, kurias jam suteikė vienašališkos britų garantijos; 2) I. Maiskio elgesys rodo, kad Rusijai niekas taip nerūpėjo, kaip britų įsipareigojimai Lenkijai, prie kurių ji pati neturėtų prisidėti; 3) taigi Stalinas įgijo nenuginčijamą argumentą, galiausiai jam leidusį tapti derybų su Hitleriu partneriu; 4) nepaisant to, ir toliau išliko galimybė prisidėti prie Vakarų valstybių; 5) Sovietų Sąjungos saugumui bet kuriuo atveju nebuvo skirtumo, su koku partneriu sudaryti sąjungą.

Kitais žodžiais tariant, sovietų politika dabar turėjo dvi alternatyvas. Prie ko dėsīs SSRS, priklausė nuo kitų, ypač nuo Hitlerio.

Paktas

Nesunku suprasti, kokio partnerio Stalinas pageidavo deryboms – Hitlerio. Nesigilinant į diplomatinis veiksmus galima konstatuoti, kad Stalinas nuo 1938 m. rudens (t. y. nuo Miuncheno sutarties) kalbėdamas apie ekonominius klausimus siekė platesnių derybų su reichu. Garsiąją kalbą, pasakytą 1939 m. kovo 10 d., jis baigė tokiais žodžiais: “Reikia toliau valdyti atsargiai ir nesuteikti galimybės karo provokatoriams, kurie yra įpratę kaštonus iš ugnies traukti kitų rankomis, įtraukti mūsų šalį į konfliktą...”⁹ Nors vėliau Stalinas ir Viačeslavas Molotovas šią kalbą (dėl cituoto sakinio pavadintą "kaštonine kalba") apibūdino kaip pasiūlymą Vokietijai derėtis (neabejotinai taip ir buvo), mes turime suprasti, kad kovo 10 d. Stalinas dar nebuvo Hitlerio derybų partneris. Po britų garantijų kilo įvairių įtarimų, paaiškinančių Rusijos intencijas. Svarbiausia jų tikriausiai buvo užsienio reikalų ministro M. Litvinovo, kovotojo dėl kolektyvinio saugumo, atleidimas (norėdama apjuodinti nacių propaganda jį vadino “žydu Finkelšteinu”) ir V. Molotovo atėjimas į šį postą. Jo pasiūlymas dėl ekonominių derybų, kurį jis pateikė vos užėmęs postą, turėjo abiem valstybėms pirmiausia sukurti politinę bazę. Tai formavo naujas išeities galimybes.

Kartu Maskva, nenutraukdama ryšių su Vakarais, dar labiau apsaugojo savo pozicijas. Tuo tarpu Anglijoje opozicija atkakliai reikalavo į Lenkijai suteiktas garantijas įtraukti ir Sovietų Sąjungą, todėl N. Chamberlainas norom nenorom pradėjo derybas su Stalinu. Pokalbių metu išryškėjo nauja rusų savimonė: buvo reikalaujama teisės į intervenciją tarp Rytų Europos valstybių, netgi "netiesioginės agresijos" atveju, bei veiksmingos karinės konvencijos sudarymo. Visa tai dar kartą rodo, kad dėl anglų suteiktų garantijų Sovietų Sąjungos padėtis iš esmės pasikeitė. Net jei Vakarų valstybės būtų nusiuntusios į Maskvą ne tokio žemo lygio delegaciją (dėl to joms dažnai priekaištaujama), vargu joms būtų pavykę sudaryti sutartį su Stalinu, kadangi derybos su Anglija ir Prancūzija Sovietų Sąjungai buvo tik priedanga: laukta Hitlerio, ir jo nereikėjo per ilgai prašyti.

Britų suteiktos garantijos vokiečių diktatoriui buvo skaudus smūgis; dabar jis turėjo atsižvelgti į tai, kad jo žygis į Rytus, tai yra įsiveržimas į Lenkiją, galėtų įtraukti Vokietiją į karą su Vakarų valstybėmis. Kartu ir minimalistinis planas – bent jau ne prieš Angliją – pakibo ore. Atsakydamas nuo Lenkijos užpuolimo jam, įpykusiam jau vien dėl to, kad Sudetų krizė Miunchene buvo sureguliuota taikiu būdu, nesuteikė jokios alternatyvos. Likus kelioms dienoms iki 1939 m. rugsėjo 1-osios Hitleris būgštavo, kad “kokia nors kiaulė pasiūlys tarpininkauti”, o tai galėjo sukliudyti sunaikinti Lenkiją. Nors Vokietijos vyriausybė būtinai norėjo karo, vis dėlto ji nedaug iš ko turėjo rinktis. Kadangi buvo aišku, kaip Vakarų valstybės elgsis Lenkijos užpuolimo atveju, Hitleris vien dėl gresiančios Sovietų paramos Lenkijai ir Vakarams kreipėsi į Maskvą. Jakobas Burckhardtas, Tautų Sąjungos komisaras Dancige, perpasakojo tą vėlyvos 1939 m. vasaros dieną Hitlerio paskelbtą, gerai jo ketinimus atspindintį pareiškimą: „Viskas, ko aš imuosi, yra nukreipta prieš Rusiją, bet jei Vakarai yra per kvaili ir akli, kad tai suprastų, aš būsiu priverstas susitarti su rusais, sumušti Vakarus ir tuomet po jų pralaimėjimo surinkęs visas jėgas vėl atsigręžti prieš Sovietų Sąjungą”¹⁰. Hitleris, jo paties žodžiais tariant, sudarė paktą “su šėtonu, norėdamas išvartyti velnią”¹¹.

Iš tikrųjų jis buvo patekęs į tokią padėtį, kuri nesuteikė kitų galimybių. Griežtu nusistatymu Lenkijos atžvilgiu 1939 m. jis pats įvarė save į kampą. Hitlerį erzino nuolat pasiekiantys pranešimai, kad Anglija ir Prancūzija Lenkijos užpuolimą traktuos kaip priežastį karui. Taigi nebeliko nieko kito, kaip imtis jam pačiam nemalonaus sprendimo: užkirsti kelią Sovietų Sąjungai įstoti į Vokietijai gresiančią galimą koaliciją. Tai padaryti reikėjo vien strateginiais sumetimais. Jei tai padėtų sulaukyti Vakarų valstybes nuo įsikišimo, tai, Hitlerio nuomone, būtų pasiekta geriausia.

Matyti, kad taip dažnai diskutuotas klausimas, ar Hitleris manė šiuo paktu su Stalinu atsiskaitysiąs dėl Lenkijos, ar fiureris klydo galvodamas, kad dėl sovietinio užnugario

Vokietijai Vakarų valstybės nereaguos ar reaguos tik diplomatiškai, tėra tariama problema. Hitleriui Stalino pagalbos reikėjo pirmiausia dėl karinių aplinkybių. Antrąjį pasaulinį karą jis pradėjo ne dėl klaidingų apskaičiavimų, o dėl to, kad jis pats siekė ir norėjo konflikto net su demokratiškomis Vakarų šalimis, jeigu jos išdrįstų pastoti kelią jam pradėjus žygi į Rytus. Hitleris apskaičiavo, jog labiausiai tikėtinas operacijos *Fall Weiss* padarinys yra rizika sulaukti, kad Anglija ir Prancūzija paskelbs karą.

Vokiečiai gana vėlavai atkreipė dėmesį į tai, į ką sovietai rodė pirštu (o tai tik patvirtina, kaip sunku buvo Hitleriui žengti šį žingsnį!). Tačiau paskui vokiečių diplomatija veikė labai greitai, o tai neišvengiamai buvo susiję su planuojamu Lenkijos užpuolimu. Šią aplinkybę Hitleris nurodė ir savo telegramoje Stalinui, pageidaudamas, kad jo užsienio reikalų ministras J. von Ribbentropas būtų priimtas vėliausiai rugpjūčio 23 d., o ne rugpjūčio 26 ar 27 d., kaip buvo siūlyta. Pasak jo, “įtampa tarp Lenkijos ir Vokietijos [...] pasidarė nepakenčiama” ir “dėl reichs interesų dabar reikia imtis visų priemonių”¹². Jei Stalinas ir galėjo turėti abejonių dėl Hitlerio ketinimų, tai šie pareiškimai ir skuba visiškai atskleidė Vokietijos planus: taika Europoje dabar buvo skaičiuojama tik valandomis. Vokiečių–sovietų nepuolimo paktu Stalinas uždegė žalią šviesą ir Europa antrąkart per šį šimtmetį įžengė į tamsą.

Paskelbtą Hitlerio–Stalino pakto dalį sudaro septyni punktai¹³. Abi valstybės susitarė nesiimti priešiško veiksmų viena prieš kitą, konsultuotis abiem šalims aktualiais klausimais, neprisidėti prie pakto, kuris būtų nukreiptas prieš kurią nors iš jų, kilusius konfliktus spręsti derybomis. Esminė pastraipa, tapusi mirties nuosprendžiu Lenkijai, skambėjo taip: “Tuo atveju, kai viena iš susitariančiųjų šalių taptų trečios valstybės karo veiksmų objektu, kita susitariančioji šalis nesuteiks tai trečiajai šaliai jokios paramos”. Nesunku pastebėti lemiamą šios formuluotės skirtumą nuo kitų neutraliteto paktų, sudarytų trečiajame–ketvirtajame dešimtmėčiais: Sovietų Sąjunga garantuoja savo neutralumą ne tik tuo atveju, jei būtų užpulta Vokietija, tačiau ir Vokietijos agresijos atveju. Priešingai negu tuo metu galiojusi Tautų teisė, susitarimas įsigaliojo iškart po jo pasirašymo, o ne po ratifikavimo; tai dar kartą rodo, kad Hitleris skubėjo.

Slaptojo protokolo ciniška kalba nuo šių dienų skaitytojo neturi būti nuslėpta; viena jo formuluotė “dėl teritorinės-politinės tvarkos pakeitimo”, kaip ir suverenios Lenkijos atveju, kurios “likimas spęsis artimiausių politinių įvykių metu”, iš esmės reiškė brutalų kaimyninių valstybių nukariavimą. Šiuo protokolu buvo susitarta dėl įtakos zonų atskyrimo. Baltijos valstybės¹⁴ ir Suomija buvo pripažintos sovietų įtakos sfera. Lenkiją Stalinas ir Hitleris pasidalijo tarpusavyje, sieną nubrėždami palei Narvos, Vyslos ir Sano upes. Dėl Pietų Europos nebuvo numatyta jokių potvarkių, jei nekreipsime dėmesio į tai, kad Rusija domėjosi Besarabija, o Vokietija pareiškė esanti nesuinteresuota šia Europos dalimi.

Nesunku suprasti Stalino motyvus. Jam buvo aišku, kad Vokietijai užpuolus Lenkiją kils karas su Vakarais. Dėl to jam pavyko šis nepaprastas manevras. Hitlerio gigantomaniškas karinis Europos žemėlapis pertvarkymas prasidėjo priešinga kryptimi: vokiečių daliniai stėjo į kovą su Anglija, bet ne su Sovietų Sąjunga. Tai, kad Stalinas tokiu būdu grynai pagal Lenino ideologiją supjudė kapitalistines valstybes, kaip ideologinis komponentas vaidino tik antraeilį vaidmenį. Svarbiau buvo kita, kas ir sudarė nepuolimo pakto esmę: Sovietų Sąjunga nebuvo įpainiota į karinį konfliktą, neutralumas jai ne tik leido įveikti jos pačios izoliaciją, atsiradusią po Miuncheno sutarties, bei garantavo saugumą, bet ir įgalino Staliną tarsi Hitlerio ir jo pradėtos konfrontacijos su Vakarais šešėlyje susirinkti turtingą teritorinį grobį. Be to, tokia politika sumažino įtampą prie Azijos sienos ir labai nuvylė Japoniją. Po 1939 m. rugpjūčio pakto sovietų užsienio politikos kryptis gerokai pasikeitė. Vietoj gynybinės pusiausvyros politikos buvo laikomasi permainingos politikos, kurios tikslas – ekspansija ir puolimas¹⁵.

Sovietų saugumo siekis dabar pavirto agresija; naujasis *motto* skelbė: saugumas per ekspansiją.

Padariniai

Hitleris pradėjo Antrąjį pasaulinį karą, jo bendrininkas buvo Stalinas. Toks buvo greitas pakto padarinys. Tačiau vienu aspektu šią mintį reikėtų išplėsti. Stalino bendradarbiavimas jokia būdu neatleidžia Vokietijos diktatoriaus nuo kaltės. Jis ir jo politika, nuo pat pradžių orientuota į užkariavimą, esant konkrečiai istorinei situacijai leido Stalinui perimti teisėjo vaidmenį. Dėl to Stalino elgesys neatperka vokiečių vyriausybės kaltės; jo politika pašalino tik paskutinę galimą kliūtį Antrojo pasaulinio karo pradžiai. Prie to nemažai prisidėjo ir britų garantijų sudaryta veikimo laisvė Sovietų Sąjungai.

Rytų Europos valstybėms, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kaimynėms, paktas reiškė katastrofą. Stalinas laikėsi slaptojo protokolo papildymuose išsiderėtų interesų. Rugsėjo 17 d. Raudonoji armija įžengė į Rytų Lenkiją. Nors vokiečiai ir spaudė, Stalinas neskubėjo: prieš pradėdamas puolimą jis palaukė, kol Vakarai paskelbs karą ir lenkai patirs karinį pralaimėjimą. Suomijoje 1939–1940 m. žiemą sovietai įsivėlė į ginkluotą konfliktą, kuris dėl jo eigos (Raudonoji armija pasiekė tik nežymių teritorinių laimėjimų) šiai šaliai leido išsaugoti savarankiškumą. Tuo tarpu negalinčios apsiginti Baltijos valstybės neturėjo jokių šansų: spaudžiamos Sovietų Sąjungos jos iš pradžių turėjo sutikti su karinių bazių įsikūrimu, kad vėliau “savo pačių noru” įsijungtų į SSRS. Rumunija buvo priversta atiduoti Besarabiją ir Šiaurės Bukoviną. Maskvos neutralumas apsimokėjo tikrąja to žodžio prasme.

Neturinčiai jokių moralinių skrupulų politikai ši ką tik aptarta sovietų ekspansija galėtų būti pavadinta “sėkme”. Tačiau mes neturime leisti suklaidinami. Paktas Stalinui davė vien neigiamus rezultatus, nes 1939 m. rugpjūtis tiesiogiai susijęs su kita istorine data: 1941 m. birželio 22 d. Hitlerio Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą. Po vokiečių užpuolimo Stalinas dėl 1939 m. pakto teisinosi, kad tai buvusi vienintelė galimybė užkirsti kelią vokiečių agresijai ir duoti laiko Sovietų Sąjungai pasirengti neišvengiamam susidūrimui. Tačiau faktai liudija prieš šį tariamą norą atsikvėpti, kurio Stalinas esą siekė. Nors Hitleris 1939 metų vasarą kariniu atžvilgiu nebuvo pasirengęs pulti Sovietų Sąjungos, 1941 m. Raudonoji armija susidūrė su priešu, turinčiu visos Europos išteklius ir po vadinamosios pergalės Vakaruose pasiekusiu savo karinės galios zenitą. Tuo tarpu Sovietų Sąjunga po Prancūzijos pralaimėjimo ir Didžiosios Britanijos išstūmimo iš kontinento neturėjo sąjungininkų, t. y. ji turėjo priešintis vokiečių antpuoliui viena ir iš pradžių būdama izoliuota. Žinoma, Stalinas manė, kad jei Hitleris užpuls, Vakarai iškart taps jo sąjungininkais, tačiau Anglijos, o vėliau ir Amerikos pagalba tapo pastebima tik vokiečiams pralaimėjus prie Stalingrado. Dėl to pradinės pozicijos buvo gerokai blogesnės nei 1939 m. “Atokvėpis” privertė rusų ir kitas tautas įsivelti į žiauriausią karą, kovą dėl egzistencijos tikrąja to žodžio prasme.

Taigi Stalino apskaičiavimai įvairiais aspektais pasirodė esą klaidingi. Greitas Vakarų nuslopinimas neleido įsiplieksti ilgalaikiam kapitalistinių valstybių konfliktui, kurį Maskva, be abejonės, pranašavo. Nors Anglija ir neatsisakė tolesnės kovos, tačiau buvo galima nuspėti, kad britai nepajėgs greitai grįžti į kontinentą. Stalino pareiškimas 1940 m. britų ypatingajam pasiuntiniui serui Staffordui Crippsui, kad jis nemano, jog Vokietija galinti laimėti karą dėl britų pranašumo jūroje bei ekonomikos srityje ir numatomo JAV įsitraukimo į karą, atitiko realybę. Šis pareiškimas padeda mums geriau suprasti galbūt lemtingiausią klaidingą Stalino išvadą: Hitleriui jis priskyrė savo racionalumą.

Tačiau Hitleris – to neturėtume pamiršti – nuo pat pradžių paktą suprato kaip laikiną ir aplinkybių padiktuotą būtinybę. Paskutinis įkaltis, patvirtinantis tokią laikyseną, buvo jo pasirengimas už sovietų neutralumą rusams pripažinti visą Pietų Europą, įskaitant ir Stambulą. Tam J. von Ribbentropui buvo duoti įgaliojimai. Bet kadangi iš sovietų pusės nebuvo jokių puolimų, apie šias sritis sutartyje nebuvo užsiminta; veikiausiai dėl to, kad nei Stalinas, nei V. Molotovas neįsivaizdavo, ką jie dar gali laimėti iš Hitlerio. Niekas geriau neatskleidžia slaptų Hitlerio minčių, kaip čia aptartos aplinkybės. Tokios nuolaidos siūlomos tik tada, kai manoma, jog sandėris yra laikinas.

Stalinas pats padėjo Hitleriui siekti tolesnių planų, išdėstyty veikale “Mein Kampf”. “Jei Barbarosa [kodinis antpuolio prieš SSRS pavadinimas. – J. T.] pakils, pasaulis sulaukys kvėpavimą”, – pareiškė Hitleris 1941 m. vasaros pradžioje¹⁶. Tikrąjį karą Hitleris pradėjo 1941 m. birželio 22 d.; tai buvo „baisiausias užkariavimų, pavergimų ir naikinimų karas, kokį tik žino naujųjų laikų istorija“¹⁷.

Antrojo pasaulinio karo istorijoje Sovietų Sąjungai dukart teko svarbiausias vaidmuo: pirmąkart, kai ji, sudarydama paktą, leido vokiečių diktatoriui pradėti karą, antrąkart, kai tapo tiesioginiu Hitlerio agresijos tikslu. Hitleriui apsisprendus pradėti Barbarosos operaciją ir žlugus žaibiškam karui, karo eiga priartėjo prie lemiamos ribos. Beje, 1941 m. birželio 22 d. antpuolis prieš SSRS rimtoje mokslinėje diskusijoje niekad nebuvo suprantamas kaip reakcija į artėjantį Raudonosios armijos puolimą. Šis teiginys, ilgai gyvavusi Gebbelso melaginga propaganda, neturi jokio pagrindo. Karinės strategijos atžvilgiu antpuolis buvo bereikšmis, net jei Hitleris, norėdamas nuslėpti savo tikruosius motyvus, ir kalbėjo vokiečių generolams apie sovietų grėsmę. Tariamoji motyvacija, kad tuo buvo siekiama sunaikinti anglų sąjungininką sausumoje, norint britus padaryti taikingesnius, taip pat neturi logikos. Barbarosos operacija leido šiai pavojaus išiktai salai tik atsikvėpti.

Reikėtų pabrėžti Hitlerio–Stalino pakto reikšmės reliatyvumą vienu atžvilgiu. Jo reikšmė 1939 m. karo pradžia neturėtų vesti prie klaidingos išvados, kad Antrojo pasaulinio karo eigą nulėmė rugpjūčio 23 d. sudarytas paktas. Diktatorių sąmokslas tik galutinai atvėrė kelią pirmajai susidūrimo fazei, kai buvo apsiribota vien Europos žemynu. Pagal Hitlerio programą ir padėties vertinimus susidūrimas turėjo virsti pasauliniu karu tik pasiekus pergalę Vakaruose. Mes žinome, jog vokiečių vadovybė, ypač pats diktatorius, laukė, kad JAV anksčiau ar vėliau įsitrauks į karą. Taigi jau karas Europoje Hitleriui buvo geopolitinis, ir tai lėmė visus karinių veiksmų terminus. Hitlerio tikslas, t. y. Sovietų Sąjungos sunaikinimas, turėjo būti pasiektas kuo greičiau. Tokiomis aplinkybėmis aiškėja, kodėl *vermachtas* 1941 m. stoji prieš Raudonąją armiją, nors Anglija nebuvo nugalėta. Tų pačių metų gruodžio mėnesį vokiečiai paskelbė karą JAV. Šis politinis Hitlerio sprendimas galutinai atvėrė kelią globaliniam konfliktui ir nulėmė visišką Vokietijos reicho pralaimėjimą. Čia 1939 m. rugpjūčio paktas jau neatliko jokio vaidmens. Tačiau jis buvo reikšmingas Sovietų Sąjungos sąjungininke staiga tapusiai Anglijai (ir vėliau JAV). Jau 1941 m. gruodį, kai vokiečių daliniai prasibrovė pavojingai arti prie Maskvos, Stalinas, kalbėdamas su anglų užsienio reikalų ministru Anthony Edenu, leido suprasti, kad jis neketina atsisakyti sričių, kurias tuo paktu okupavo. Ši problema (beje, britai vis dar pasisakė už Lenkijos suverenitetą) turėjo įtakos aljantų konferencijoms iki pat susitikimo Potsdame ir lėmė pokarį Europoje bei šaltojo karo kilimą. Garsusis Lenkijos nustūmimas į Vakarus ir Baltijos valstybių priklausomybė Sovietų Sąjungai, kaip reikalavo Stalinas, buvo jo sandėrio su Hitleriu rezultatas. Taigi dėl Hitlerio–Stalino pakto atsirado naujas Europos žemėlapis, išsilaikęs iki 1989–1991 m. Šis paktas turi poveikį dar ir šiomis dienomis.

Išvados

Praėjus pusei amžiaus po pasirašymo, paktas dar kartą įgijo didelę istorinę reikšmę. Kadangi Sovietų Sąjungoje slaptąjį protokolą gaubė mirtina tylą, Baltijos valstybių laisvės siekiai tiesiogiai ir neišvengiamai buvo susiję su politiniu-istoriniu Hitlerio–Stalino pakto išsiaiškinimu. Paktas tapo Stalino Sovietų Sąjungos įvykdytos Baltijos valstybių aneksijos simboliu.

Minint 1939 m. rugpjūčio 23 d. penkiasdešimtmetį, istorija tapęs politinis sprogimas pavirto įspūdingu įvykiu: daugiau kaip 600 kilometrų ilgio susikibusių rankomis žmonių grandinė, sujungusi Estiją, Latviją ir Lietuvą, įrodė praeities aktualumą. Praslinkus pusei amžiaus nuo tos dienos, kai Stalinas Hitlerio garbei pakėlė taurę, praeitis pagaliau pasivijo dabartį.

Nuorodos

Literatūros apžvalga

Be pastabose nurodytos literatūros, šia tema yra dar labai daug darbų. Pateikti duomenys apima tik keletą publikacijų.

Geriausią interpretaciją apie Hitlerio ideologiją pateikia *Eberhard Jäckel: Hitlers Weltanschauung. Stuttgart, 1981 (antrasis leidimas)*. Novatoriškais apie Hitlerio karinius ir politinius sprendimus iki JAV įstojimo į karą rašė *Andreas Hillgruber: Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941. München 1982 (antrasis leidimas)*. 1989 m. miręs istorikas savo knygoje (pirmą kartą išleista 1965 m.) pateikė naujus Antrojo pasaulinio karo tyrinėjimų rezultatus. Toje knygoje jis įrodė, kad vokiečių diktatorius siekė ilgai brandintų planų ir kad ne be tikslo ar plano sukurstė karą Europoje. Tam pačiam autoriui priklauso pagrindu kitiems laikytinas veikalas, t. y. tiksliai apybraiža apie 1939–1945 m. įvykius: *Andreas Hillgruber: Der 2. Weltkrieg – Kriegsziele und Strategien der Großen Mächte. Stuttgart, 1982*.

Kalbant apie Sovietų Sąjungos ir Vokietijos santykius, pirmiausia paminėtinas *Bianca Pietrow: Stalinismus-Sicherheit-Offensive*. Knygoje "Dritte Reich", išleistoje 1983 m., *Melungen* supažindina su sovietų užsienio politikos samprata 1933–1941 m. Palyginimui apie Antrojo pasaulinio karo priešistorę ir kare dalyvavusių didžiųjų valstybių poziciją prieš 1939 m., galima nurodyti *Oswald Hauser: Weltpolitik 1933–1939, Frankfurt/M., 1973*. Svarbių tyrinėjimų rezultatų apie paskutinį Hitlerio antpuolio prieš Lenkiją etapą galima rasti *Gottfried Niedhard* knygoje "Kriegsbeginn 1939". Darmstadt, 1976.

Išsamų aprašymą apie pakto atsiradimą, besikoncentruojantį į tarptautinę diplomatijos istoriją, siūlo *R. W. Weber: Die Entstehungsgeschichte des Hitler-Stalin-Paktes 1939. Frankfurt/M., 1980*. Yra ir kitas svarbus šaltinis: *A. Read: The Deadly Embrace. Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact 1939–1941. London, 1988*. Apie padarinius Rytų šalyse rašoma knygoje *Erwin Oberländer: Hitler-Stalin-Pakt 1939–Das Ende Ostmitteleuropas? Frankfurt/M., 1989*.

Šalia minėtų A. Hillgruber ir G. R. Ueberschär/W. Wette darbų apie vokiečių antpuolį prieš Sovietų Sąjungą dėmesys ypač atkreiptinas į: *Helmut Krausnick ir Hans-Heinrich Wilhelm: Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942. Stuttgart, 1982*.

Nuorodos

-
- ¹ Pranešimas parengtas remiantis straipsniu: Joachim Tauber, „Der Hitler-Stalin-Pakt als historisches und aktuelles Problem“, *Nordost-Archiv* 100, 1990, S. 197 ff.
- ² Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Jubiläumsausgabe, München, 1939, S. 651.
- ³ *Ibid.*, S. 650–651.
- ⁴ „Hitlers politisches Testament“, *Die Bormann-Diktate vom Februar und April 1945*, 1981, S. 46.
- ⁵ Žr.: Andreas Hillgruber, „England in Hitler's außenpolitischer Konzeption“, *Historische Zeitschrift* 218/1974, S. 65.
- ⁶ Citata iš: Hermann Graml, *Europas Weg in den Krieg. Hitler und die Mächte 1939*, München, 1990, S. 198.
- ⁷ Karl-Heinz Ruffmann, „Die Sowjetunion und die weltpolitische Lage 1936–1939“, Oswald Hauser, *Weltpolitik 1933–1939*, Frankfurt/ M., 1973, S. 198.
- ⁸ Plg.: *ibid.*, S. 197–198.
- ⁹ Citata iš: J. W. Brügel, *Stalin und Hitler*, Wien, 1973, Nr. 9, S. 41–42.
- ¹⁰ J. Carl Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937–1939*, München, 1962, S. 272.
- ¹¹ Gerd R. Ueberschär, *Hitlers Entschluß zum "Lebensraum" – Krieg im Osten*; Gerd R. Ueberschär ir Wolfram Wette, *"Unternehmen Barbarossa" – Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941*, Paderborn, 1984, S. 91.
- ¹² Walther Hofer, *Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges – Darstellung und Dokumente*, Düsseldorf, 1984, Vol. 2, S. 93.
- ¹³ Pakto tekstas išspausdintas: Helmut König, „Das deutsch–sowjetische Vertragswerk von 1939 und seine Geheimen Zusatzprotokolle“, *Osteuropa* 39/1989, S. 413 ff.
- ¹⁴ Slaptajame 1939 m. rugpjūčio mėn. protokole Lietuva iš pradžių buvo apibūdinta kaip priklausanti Vokietijos "interesų sferai". Po Lenkijos sutriuškinimo pagal Vokietijos ir SSRS draugystės ir sienos sutartį, pasirašytą 1939 m., Baltijos šalis slaptajame protokole buvo priskirta Sovietų Sąjungai.
- ¹⁵ K.-H. Ruffmann, *op. cit.*, S. 198.
- ¹⁶ Joachim C. Fest, *Hitler – Eine Biographie*, Frankfurt/M., 1973, S. 882.
- ¹⁷ Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, München, 1984, Vol. 2, S. 436.